Elżbieta Zuzańska-Żyśko
Uniwersytet Śląski
pani_zuza@poczta.wp.pl

POSTFORDOWSKI MODEL ORGANIZACJI GOSPODARKI MAŁYCH MIAST WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO

Zarys treści: Lata 90 to okres przemian województwa śląskiego. O wizerunku regionu nie decyduje już tylko przemysł ciężki, ale także wiele procesów gospodarczych, do których przyczynił się rozwój prywatnej przedsiębiorczości, odgrywający coraz ważniejszą rolę w życiu ekonomicznym miast. Przykład małych miast śląskich uwidacznia te przemiany poprzez dynamikę powstawania podmiotów gospodarczych oraz stopień ich aktywizacji wyrażony wskaźnikiem przedsiębiorczości. Zróżnicowane przemiany są wynikiem wielu nakładających się czynników o złożonej genezie.

Słowa kluczowe: małe miasta, przemiany gospodarcze, postfordyzm, region śląski.

Celem opracowania jest ukazanie przemian w sferze ekonomicznej małych miast województwa śląskiego. Artykuł porusza dwa aspekty przemian. Pierwszy dotyczy zbiorowości 31 miast (do 20 tys.), a jego przedmiotem jest analiza podmiotów gospodarczych i wskaźnika przedsiębiorczości w latach 1995–1999. Mierniki te ukazują znaczne zróżnicowanie w sferze aktywności ekonomicznej małych miast województwa śląskiego i są dowodem nowej tzw. postfordowskiej organizacji gospodarki.

Drugi aspekt obejmuje analizę przestrzennego rozkładu punktów usługowych w pięciu celowo wybranych miastach: Skoczowie, Krzepicach, Żarkach, Wojkowicach i Szczyrku. Ma to na celu przedstawienie odmiennie kształtującego się natężenia usług, których zróżnicowanie świadczy o stopniu dostosowania się do nowych zasad rynku. Materiałem źródłowym są mapy koncentracji i rozkładu usług wykonane metodą interpolacji, które powstały na podstawie badań terenowych prowadzone w latach 1998–1999.

Okres przemian ustrojowych lat 90. pozwolił na nową organizację życia gospodarczego miast. Gospodarka scentralizowana, przed okresem przemian, nie była zainteresowana małymi ośrodkami miejskimi, szczególnie ośrodkami centralnymi, a tym bardziej działającymi w nich małymi zakładami produkcyjnymi, usługowymi i drobnym handlem.

Rozwój przedsiębiorczości możliwy był dzięki wielu czynnikom, które zaistniały w zbliżonym okresie czasowym. Najważniejszym instrumentem prawnym, stymulującym i kreującym nowe wzorce gospodarcze, była ustawa o działalności gospodarczej. Umożliwiła ona rozwój podmiotów gospodarczych, a w szczególności małych przedsiębiorstw, przez które rozumie się podmioty gospodarcze zatrudniające do 5 osób (od 1999 r. do 9 osób). Równie istotne były akty prawne, umożliwiające prywatyzację przedsiębiorstw państwowych, za pomocą których stopniowo restrukturyzowano poszczególne sektory gospodarki państwowej, a także ustawa o samorządzie terytorialnym, która z kolei umożliwiła swobodę działania w środowiskach lokalnych, w tym także w małych miastach. Samorząd lokalny jest szczególnie ważnym czynnikiem wprowadzenia demokracji (Young, Kaczmarek 2000) i urynkowienia gospodarki.

W państwach wysoko rozwiniętych małe przedsiębiorstwa od dawna odgrywają główną rolę w rozwoju gospodarczym. Dzieje się tak dlatego, iż charakteryzują się one cechami postfordowskiego modelu produkcji (Domański 1992) powodującymi zmiany w organizacji głównie przemysłu, ale także usług. Jego charakterystyczną cechą jest szybkie przechodzenie od jednego procesu wytwarzania do innego, szybkie zwiększanie lub zmniejszanie produkcji bez konsekwencji dla efektywności. Przedsiębiorstwa takie są w stanie wytwarzać wiele wyrobów w krótkich seriach, a także są odporne na wahanie popytu. Cechy te pokrywają się z cechami małych i średnich przedsiębiorstw (tab. I). Postfordyzm jako elastyczny model produkcji wypiera dominujący przez pół wieku w krajach wysokorozwiniętych model fordowski, który opierał się na wielkich, silnie zintegrowanych firmach charakteryzujących się produkcją masową i ich standaryzacją oraz długimi seriami produktów, a także sztywnymi liniami montażowymi.

Rozwój małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce w latach 90. przyczynił się do uaktywnienia obszarów uznanych dotąd za peryferyjne. Dotyczy to wszystkich gmin, w tym również małych miast, szczególnie o charakterze ośrodków lokalnych. „...niektóre z regionów pozbawionych wielkich miast, uznawane do niedawna za peryferyjne, okazały się nagle prosperującymi obszarami przemysłowymi i to nie dzięki relacji zakładów wielkich firm ze starych okręgów, lecz dzięki ekspansji małych i średnich przedsiębiorstw lokalnych" (Domański 1992, s. 50).

Tabela I. Charakterystyczne cechy małych i średnich przedsiębiorstw jednocześnie postfordowskiego modelu produkcji

Postfordowskie cechy małych przedsiębiorstw
1) właściciel to menadżer, kadrowy, osoba nastawiona na zysk, na osiągnięcie sukcesu, osoba niezależna ekonomicznie, będąca własnym szefem
2) elastyczność – umiejętność szybkiego reagowania na zmiany otoczenia
3) innowacyjność – dostosowanie się do potrzeb i gustów konsumenta (dobra znajomość rynku),
4) tzw. dowóz na czas „just in time"
5) umiejętność negocjacji cen
6) rozwój związany z informacją i świadczeniem usług (przemysł „miękki")
7) organizacja pracy oparta na podwykonawstwie
8) przedsiębiorczość (szukanie odbiorców, dojazd i dowóz od drzwi do drzwi)
9) dynamizm stylu zarządzania firmą
10) istnienie w oparciu o środki własne (lub kredyt)
11) niesformalizowane stosunki relacji pracodawca-pracownik
12) wielozakresowość i wielozadaniowość pracowników
13) elastyczne przemieszczanie się pracowników
14) rotacja stanowisk i krótkoterminowość kontraktów pracowniczych
15) zatrudnienie oparte na lokalnych zasobach pracy
16) silny związek z otoczeniem, ze środowiskiem lokalnym

Ź r ó d ł o: Opracowanie własne na podstawie: Domański (1992), Grzeganek-Więcek, Jacher, Słodczyk (1996), Łukasik (2000).

Małe miasta województwa śląskiego wykazują podobną aktywność, chociaż nie wszystkie w równym stopniu. Niektóre z tych obszarów stały się mikroregionami z zakresu rozwoju branż uznawanych poprzednio za nie rozwojowe, poprzez przykładowo wytwarzanie obuwia w Żarkach (także Myszków i okoliczne gminy wiejskie) czy produkcję ozdób świątecznych i sztucznych choinek w Koziegłowach. Zintensyfikowanemu rozwojowi podległy również ośrodki turystyczne, które dzięki małym rodzinnym firmom potrafią błyskawicznie dostosować się do potrzeb rynku w zakresie świadczonych usług, jak to ma miejsce w Szczyrku, Wiśle i Ustroniu. Rozpatrując strukturę wielkościową podmiotów gospodarczych w 31 badanych ośrodkach należy stwierdzić, iż dominują w nich małe firmy (do 5 osób). Rozpatrując z kolei liczbę pracujących w odniesieniu do wielkości podmiotów zauważa się, iż w „mikroprzedsiębiorstwach" odsetek pracujących[1] stanowi od 12% w Lędzinach (miasto górnicze) do 58% w Koziegłowach (ośrodek o charakterze centralnym). Zatem małe podmioty w przypadku niektórych miast są niezwykle istotnym czynnikiem rozwoju i miejscem pracy dla mieszkańców.

[1] Dane dotyczą 1999 r.

Rozwój drobnego i średniego biznesu całkowicie zmienił strukturę polskiej gospodarki. W latach 90. około 60% PKB wytwarzanego przez polskie przedsiębiorstwa pochodziło z MSP[2], a ponad połowa osób zatrudnionych w gospodarce narodowej pracowała w tym sektorze (Marek 1999). W latach 90. wzrost gospodarczy był już generowany przez małe i średnie przedsiębiorstwa. Gospodarka przeszła zatem głębokie przeobrażenia, czego dowodzi fakt, iż w Polsce w latach 1993–1995 liczba zatrudnionych w dużych firmach spadła o 187 tys., a w sektorze MSP wzrosła o 470 tys. (Marek 1999). Również w małych miastach województwa śląskiego grupa ta odznaczała się największą dynamiką zmian strukturalnych. Stały gradient wzrostu obserwowano zarówno w sensie ilościowym, jak i jakościowym. Liczba podmiotów w miastach do 20 tys. w 1999 r. wynosiła 21,5 tys. i w stosunku do 1995 r. wzrosła ona o 53,9%.

Dynamika wzrostu (1995–1999) prywatnych podmiotów gospodarczych w małych miastach była dwukrotnie większa w porównaniu ze średnią dla ogółu miast województwa śląskiego (25,6%). Zatem można wnioskować, iż mieszkańcy małych gmin miejskich byli bardziej przedsiębiorczy i aktywni ekonomicznie w porównaniu z ludnością z miast średnich i dużych. Należy jednak zaznaczyć, że wszystkie firmy w omawianym zbiorze miast stanowiły w 1999 r. niecałe 7% ogółu miast regionu śląskiego. W układzie przestrzennym dynamika ta wykazuje duże zróżnicowanie. W ośrodkach o charakterze centralnym[3] liczba podmiotów w latach 1995–1999 wzrosła od 22% do 103%, a w miastach wyspecjalizowanych[4] od 8% do 52%. Zatem kolejne spostrzeżenie dotyczące małych miast odnosi się do roli, jaką odgrywają one w sieci osadniczej i do ich funkcji. Większą dynamiką wzrostu – 48,1% odznaczają się małe miasta położone centralnie wobec otaczającego zaplecza wiejskiego. Z kolei miasta wyspecjalizowane, z wyjątkiem turystycznych, charakteryzują się dwukrotnie mniejszą dynamiką – 23,5% w porównaniu z ośrodkami centralnymi, ale porównywalną z kolei z miastami średnimi i dużymi całego województwa (24%). Wysokim miernikiem wzrostu 46% odznaczają się

[2] MSP skrót ten używany jest dla określenia małych i średnich przedsiębiorstw.

[3] Ośrodek centralny pojmowany jest w przedmiotowym opracowaniu jako miasto o tradycjach historycznych, który pełni rolę centrum jakiegoś obszaru i świadczy względem niego usługi wyższego rzędu, tj. usługi centralne. Zazwyczaj jest to jednocześnie miasto będące siedzibą gminy miejsko-wiejskiej, jednak nie jest to ośrodek monofunkcyjny, którego rozwój opiera się tylko o jeden duży zakład przemysłowy.

[4] Miasto wyspecjalizowane to nazwa umowna dla miast, które powstały w drugiej połowie XX w. na skutek rozwoju przemysłu. W przypadku małych miast województwa śląskiego zazwyczaj na skutek jednego lub dwóch dużych zakładów przemysłowych (np. kopalni, cementowni, fabryki, huty).

miasta wyspecjalizowane w turystyce, do których zalicza się Ustroń, Wisłę i Szczyrk.

Drugim ważnym miernikiem ukazującym przemiany gospodarcze małych miast jest wskaźnik przedsiębiorczości (liczba podmiotów gospodarczych na 1000 ludności), a jego wielkość, jak i dynamika świadczą o silnej polaryzacji obszaru badań i jednocześnie są dowodem istnienia postfordowskiej organizacji gospodarki. Istnieją bowiem miasta, które przez całą dekadę lat 90. wykazywały wysoką przedsiębiorczość, ale również takie, które nie umiały wykorzystać okresu przemian i odnaleźć się w nowej rzeczywistości, jak np. Toszek, Pszów, Kuźnia Raciborska, Woźniki. W analizowanym zbiorze zauważa się grupę liderów gospodarczych charakteryzujących się wysoką liczbą podmiotów gospodarczych przypadających na 1000 mieszkańców. Ową aktywną grupę tworzy sześć miast, wchodzących w trzy różne podregiony gospodarcze, społeczne, a nawet kulturowe. Są to Koziegłowy i Żarki (podregion częstochowski), Szczyrk, Ustroń oraz Wisła (podregion bielski) oraz Siewierz (podregion katowicki).

Miasto Koziegłowy i Żarki, położone w powiecie myszkowskim, od początku transformacji charakteryzowały się największym dynamizmem przedsiębiorczości, przy czym należy podkreślić, że wyspecjalizowały się one w działalności produkcyjnej. Dzięki silnym więziom sąsiedzkim i rodzinnym liczba zakładów systematycznie rosła. Dużą rolę odegrały tu również tradycje rzemieślnicze oraz brak alternatynego zatrudnienia w zakładach państwowych (ośrodek ma dogodne położenie komunikacyjne, ale jest znacznie oddalony od większych miast).

Drugą grupę również dynamiczną tworzą miasta o charakterze ośrodków centralnych, do których zaliczamy: Krzepice, Skoczów, Pilicę, Kłobuck, Szczekociny, Strumień i Wilamowice. Miasta pełniąc rolę centrum, świadczą zarazem usługi wyższego rzędu, co wymusza istnienie określonych instytucji i podmiotów gospodarczych, tym samym pobudzając do działania rozmaite grupy przedsiębiorców.

Im miasta były bardziej wyspecjalizowane w przemyśle, tym mieszkańcy charakteryzowali się mniejszą aktywnością ekonomiczną. We wszystkich monofunkcyjnych ośrodkach przemysłowych, jak np. w Pszowie, Kuźni Raciborskiej, Miasteczku Śląskim, Porębie, Lędzinach, Radlinie, Kaletach wskaźnik przedsiębiorczości należał do najmniejszych w całym zbiorze, co potwierdzają również badania M. Tkocz (2001).

Rozpatrując miasta w obrębie mniejszych podregionów, a nie całego województwa można stwierdzić, iż dyfuzja innowacji ekonomicznej nie jest równomierna. Najwyższa dynamika przedsiębiorczości występuje na Podkarpaciu i w Beskidzie Śląskim, czyli w podregionie bielskim. Wszystkie analizowane ośrodki charakteryzują się tu dynamiką powyżej 40%, a niektóre zwię-

kszyły liczbę podmiotów w przeciągu pięć lat dwukrotnie. Równie przedsię-biorczy są mieszkańcy byłego województwa częstochowskiego. Z kolei małe miasta podregionu katowickiego charakteryzują się najmniejszą dynamiką przemian w zakresie przedmiotowego wskaźnika (rys. 1).

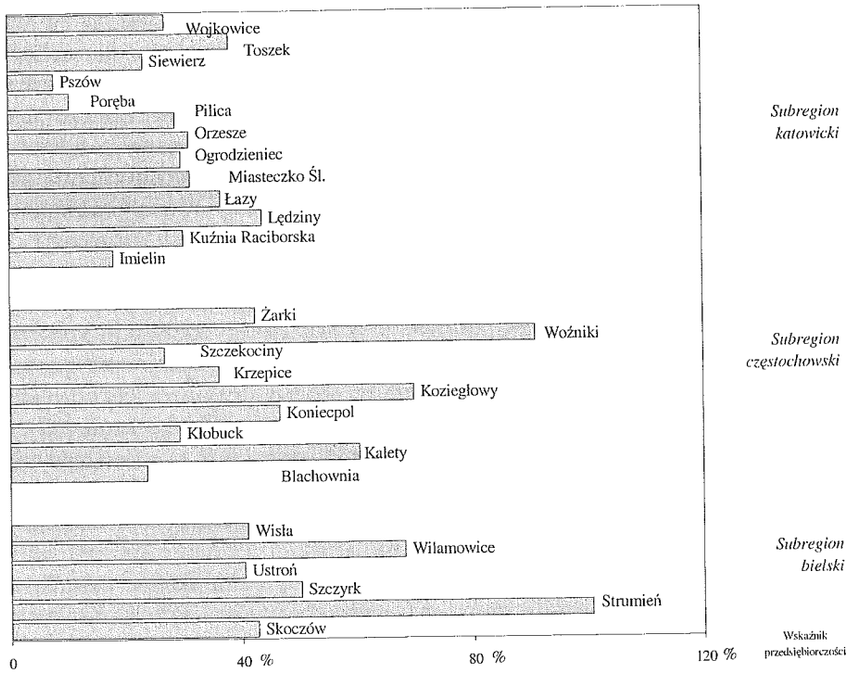

Rys.1. Dynamika wskaźnika przedsiębiorczości w 1999 roku w małych miastach województwa śląskiego – 1995=100 (źródło: opracowanie własne)

Równie istotny jest zakres działalności prywatnych przedsiębiorców, rodzaj produkcji i świadczonych usług. Wzrost znaczenia usług to jeden z przejawów nowej organizacji gospodarki i dowód zachodzących przemian. Poprzez analizę usług, ich natężenie i koncentrację można wnioskować o stopniu przedsiębiorczości i aktywności mieszkańców. Słaby rozwój usług może świadczyć o mało dynamicznych zmianach, z kolei duża różnorodność może świadczyć o aktywizacji. Istnieje silny związek sfery usług z liczebną wielkością miasta oraz ich rolą w sieci osadniczej. Dlatego szczegółowym

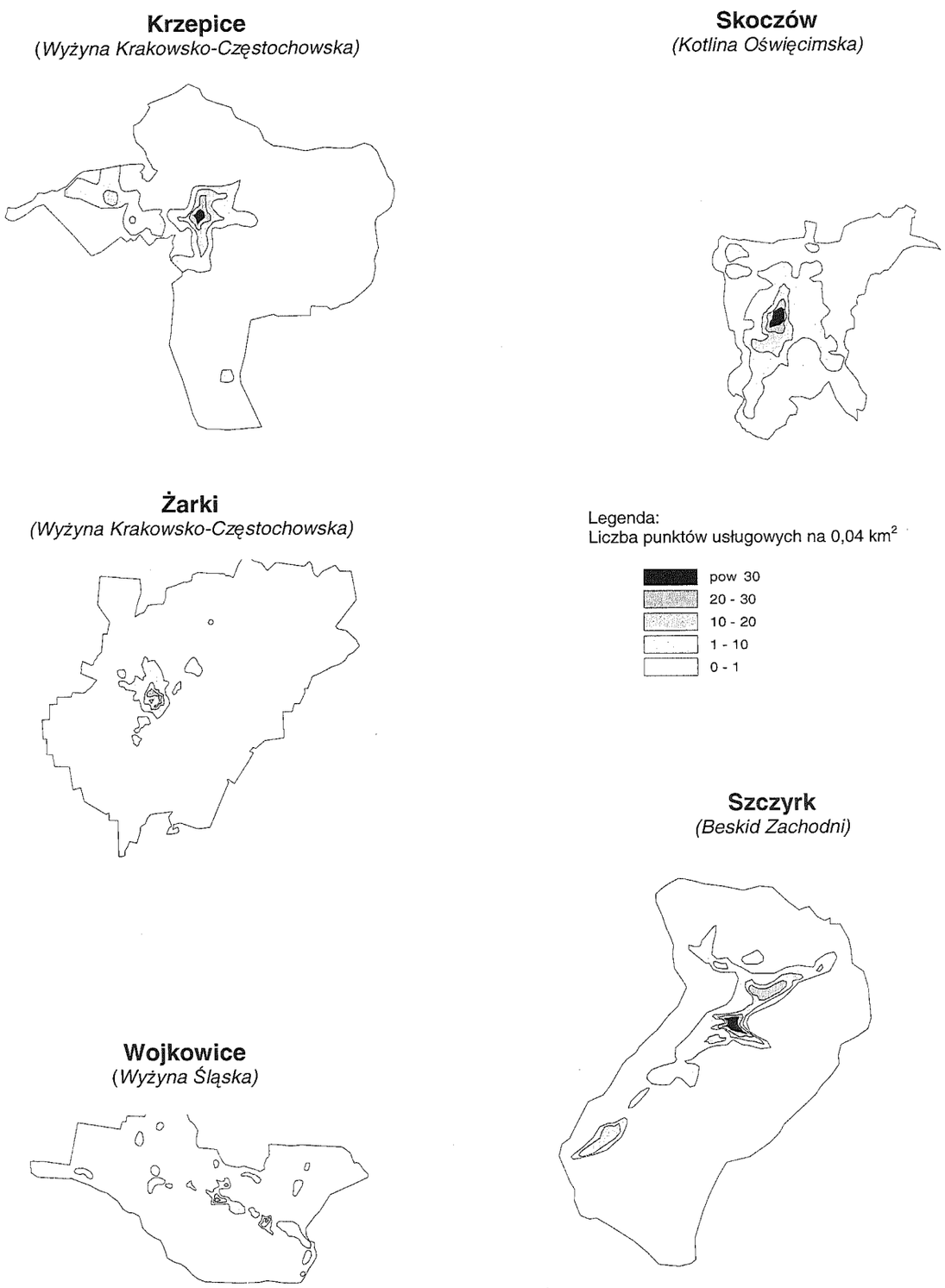

Rys. 2. Przestrzenny rozkład punktów usługowych w wybranych miastach województwa śląskiego (źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych w latach 1998–1999)

badaniom terenowym poddano pięć miast zróżnicowanych wielkościowo, regionalnie i funkcjonalnie. Trzy z nich zalicza się do ośrodków centralnych, a dwa do wyspecjalizowanych. Analizowano rozkład przestrzenny punktów usługowych oraz ich charakter (liczbę i strukturę). Na podstawie zebranych informacji metodą interpolacji opracowano pięć zróżnicowanych map rozmieszczenia usług, które posłużyły do analizy i porównania rozkładu oraz potencjału wielkościowego (rys. 2).

Jak wykazała analiza, skala i wielkość usług jest ściśle uzależniona od charakteru gospodarczego miasta i od jego funkcji egzogenicznej. Proces ten jest pochodną wielu elementów, także położenia komunikacyjnego, położenia względem dużych miast, charakteru gospodarczego regionu i funkcji miasta. W przypadku analizowanych miast rozwój trzeciego sektora gospodarki jest efektem popytu na konkretne usługi, które nie mają racji bytu w miastach o słabo wykształconych podstawach miastotwórczych.

Do ośrodków o charakterze centralnym zaliczono Skoczów, Krzepice i Żarki. Posiadają one obecnie status gmin miejsko-wiejskich oraz charakteryzują się bogatą przeszłością historyczną. W przedmiotowych ośrodkach usługi skoncentrowane są na małym obszarze, a ich rozmieszczenie nawiązuje do morfologii miasta. Punkty usługowe są rozmieszczone głównie w rynku lub jego sąsiedztwie, co powoduje domknięcie obszaru do wewnątrz. Nie bez znaczenia jest wielofunkcyjność tych ośrodków, determinowana liczbą ludności i różnorodnością działalności gospodarczych. Duży przekrój działalności wymusza istnienie określonych instytucji, co wpływa na rolę miasta w hierarchii osadniczej. Rozwój prywatnej działalności aktywizuje sektor usług, wpływa na jego centralność i jednocześnie kreuje wizerunek miasta. Jednocześnie rozwój prywatnych podmiotów świadczy o reorganizacji gospodarki.

Poziom usług najlepiej wykształcony jest w Skoczowie. Są tu zlokalizowane liczne instytucje finansowe, ubezpieczeniowe, prawnicze, podatkowe, handlowe, reklamowe, a także wyspecjalizowane wyższego rzędu (fotograficzne, turystyczne, jubilerskie, rozrywkowe, a także turystyczne). Szerokie spektrum działalności przekłada się na koncentrację punktów usługowych, a historyczny układ ulic sprzyja wykształceniu się centrum usługowego. W porównaniu z innymi małymi miastami tego obszaru Skoczów wyróżnia się ilością banków i towarzystw ubezpieczeniowych (Zuzańska-Żyśko, Petryszyn, 2003).

Nieco inaczej sytuacja wygląda w Krzepicach (podregion częstochowski). Miasto otoczone licznymi wsiami położone jest peryferyjnie względem centralnej części województwa śląskiego (północny-zachód). Pełni ono rolę centrum obszaru, który nie należy do wysokorozwiniętych gospodarczo. Ośrodek posiada szeroki przekrój działalności, ale znacznie mniejszy w porównaniu ze

Skoczowem. Wynika to również z jego wielkości, bowiem miasto liczy zaledwie 4,7 tys. ludności. Mimo, iż prawie połowa ludności zajmuje się handlem, a 1/5 produkcją, to badania terenowe potwierdziły występowanie usług świadczonych dla rolnictwa, jak np. sprzedaż części do ciągników i maszyn rolniczych (dwa punkty), sprzedaż środków ochrony roślin, nawozów sztucznych, artykułów mleczarskich, usługi weterynaryjne (dwa punkty), powroźnicze, sklep rolno-ogrodniczy, Okręgowa Spółdzielnia Mleczarska, GS „Samopomoc Chłopska", Spółdzielnia Kółek Rolniczych, przedsiębiorstwo produkcji pasz i koncentratów, garbarnia, młyn.

Najmniejsze natężenie usług, rozpatrując ośrodki centralne, występuje w Żarkach (powiat myszkowski). Mimo niedoboru sektora usług, ośrodek wykazuje niezwykłą aktywność w działalności produkcyjnej. Jest to przykład egzystencji miasta w oparciu o nowy model produkcji tzw. postfordowski. W tym przypadku postfordyzm dotyczy branży obuwniczej. Specjalizacja w produkcji butów (miasto „szewców") sprawia, że miasto jest ośrodkiem monofunkcyjnym w sensie produkcji ale „polipodmiotowym" tj. opartym na wielu małych podmiotach gospodarczych. Jednakże sfera usług jest tu niezwykle uboga, skoncentrowana na małym obszarze lecz rozwinięta jedynie w aspekcie podstawowym. W Żarkach zauważa się pewną sprzeczność. Miasto jest jednym z liderów małych miast w województwie w zakresie małej przedsiębiorczości (wskaźnik przedsiębiorczości w latach 1995–1999 wynosił ponad 100 podmiotów/1000 ludności, dynamika liczby podmiotów gospodarczych w 1999 r. (1995=100) wyniosła 42%), a jednocześnie wykazuje niezwykle skromną bazę usługową. Jest to dowód ciągłej jeszcze organizującej się sfery życia gospodarczego w małych ośrodkach województwa śląskiego i ciągle trwającej transformacji gospodarki.

Badaniem objęto również dwa miasta – Wojkowice i Szczyrk, nie będące ośrodkami centralnymi lecz wyspecjalizowanymi. W ośrodkach wyspecjalizowanych w przemyśle, usługi są rozwinięte w znacznie mniejszym stopniu niż w ośrodkach o charakterze centralnym. Wojkowice mają charakter miasta przemysłowego monofuncyjnego. Jego rozwój oparty jest na bazie surowcowej węgla kamiennego. Punkty usługowe wykazują rozproszenie, co wynika z morfologii miasta, którego przestrzeń ukształtowała się pod wpływem kopalni węgla kamiennego. Morfologia przekłada się na koncentracje usług w formie punktowej, a przemysłowa funkcja miasta na ich mało zróżnicowaną strukturę rodzajową (duże znaczenie ma w tym przypadku położenie w pobliżu bardzo dużych miast konurbacji górnośląskiej).

Z kolei w dwukrotnie mniejszym pod względem liczby ludności Szczyrku, silna koncentracja usług jest pochodną funkcji turystycznej tego miasta. Jest to ośrodek wyspecjalizowany w szczególności w sportach zimowych, głównie w narciarstwie. Usługi zaspakajają potrzeby czasowo przebywających tu turystów, stąd ich przekrój jest całkowicie odmienny od usług w dotychczasowo analizowanych miastach i wykazuje zróżnicowanie sezonowe oraz znaczną dynamikę w zależności od pory roku.

Podsumowując można stwierdzić, iż małe miasta województwa śląskiego podległy przemianom charakterystycznym dla lat 90. Zarówno dynamika powstawania podmiotów gospodarczych, jak i wskaźnik przedsiębiorczości świadczą o ich aktywności ekonomicznej, która jest wielce zróżnicowana w zależności od charakteru miasta i jego roli względem otaczającego obszaru, a także podregionu gospodarczego. Najbardziej podatnym na zmiany okazał się region Podbeskidzia. Małe miasta tego obszaru potrafiły odnaleźć się w nowej rzeczywistości lat 90., a ich rozwój zmierza w kierunku szeroko pojętej sfery usługowej. Również małe ośrodki podregionu częstochowskiego wykazują ogromny postęp w zakresie postaw ekonomicznych. Jest to możliwe dzięki rozwojowi małej, prywatnej przedsiębiorczości, która stworzyła nowy tzw. postfordowski elastyczny model gospodarki oparty jednak nie o usługi lecz o działalność produkcyjną. Charakterystyczne dla nich jest to, iż ową produkcję w większości wytwarzają małe przedsiębiorstwa, czyli do pięciu pracujących. Małe miasta podregionu katowickiego wykazały najmniejszą podatność na zmiany z uwagi na ich wielkoprzemysłowy a jednocześnie monofunkcyjny charakter, który jak można wnioskować nie służy aktywizacji i rozwojowi nowej posfordowskiej organizacji gospodarki. Z uwagi na fakt, iż działalność usługowa obejmuje szerokie spektrum działalności, można przyjąć, iż serwicyzacja ukazuje pośrednio charakter i kierunek przemian gospodarczych, ale na podstawie wybranych reprezentantów można stwierdzić, że analiza rozkładu punktów usługowych choć bardzo zróżnicowana nie oddaje w pełni skali zjawiska i dlatego powinna być uzupełniona dodatkowo informacjami np. statystycznymi, co jednak jest bardzo trudne w przypadku miast tej kategorii wielkościowej (do 20 tys.), z uwagi na ich ograniczony zakres publikacji.

PIŚMIENNICTWO

Domański B., 1992, *Postfordowski elastyczny model produkcji a jej przestrzenna organizacja*, [w:] Z. Chojnicki (red.), *Studia geograficzne przemian społeczno-gospodarczych*, Biuletyn KPZK PAN, z.159, Warszawa, s. 49–73.

Grzeganek-Więcek B., Jacher W., Słodczyk J. (red), 1996, *Małe i średnie przedsiębiorstwa jako stymulatory rozwoju gospodarczego, z badań w województwie opolskim*, Komisja Studiów nad Przyszłością Górnego Śląska PAN oddział Katowice, Katowice–Kraków, Wyd. AMP, s. 9.

Łukasik W., 2000, *Struktury przemysłu*, [w:] W. Janasz (red.), *Elementy strategii rozwoju przemysłu*, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin, s. 82–92.

Marek M., 1999, *Polityka rządu wobec małych i średnich przedsiębiorstw*, [w:] T. Kołodziej (red), *Polskie przedsiębiorstwa w perspektywie członkostwa w Unii Europejskiej*, PWN, Warszawa, s. 329–336.

Tkocz M., 2001, *Restrukturyzacja przemysłu regionu tradycyjnego*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, s. 114.

Young C., Kaczmarek S., 2000, *Łódź: sposób zarządzania miastem. Spojrzenie brytyjskie*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica, z.3, s. 91–109.

Zuzańska-Żyśko E., Petryszyn J., 2003, *Struktura funkcjonalna i instytucyjna miast powiatu cieszyńskiego*, [w:] J. Runge (red.), *Granice, obszary przygraniczne, euroregiony*, Prace Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.